

Učebnice seznamuje s vybranými pojmy, s nimiž pracuje sociologie, s některými klíčovými osobnostmi vývoje sociologického myšlení a především s problémy, které se tato disciplína snaží řešit. Důraz je kladen na historické okolnosti, které vedly ke vzniku sociologie a které poznamenaly celý její charakter. Sociologie je chápána jako produkt moderní společnosti, jejích nesporných úspěchů, ale také nebezpečných ohrožení a závažných sociálních problémů. *Úvod do sociologie* by měl čtenáři umožnit v základní míře se orientovat v různosti sociologických škol a směrů a učinit si představu o tom, nakolik si různé výklady sociální reality navzájem konkurují a v jaké míře jsou naopak komplementární.

Úvod do sociologie vychází ve 4. vydání.

Jan Keller (*1955) vystudoval dějepis a sociologii na filozofické fakultě v Brně. V rychlém sledu vystřídal několik zaměstnání v Praze, Nošovicích a Havířově, aby se poté vrátil do Brna na katedru sociologie, kde se věnuje problematice sociologických teorií a otázkám byrokratizace velkých organizací. K jeho největším životním zážitkům patří studijní pobyty v Bordeaux, v Aix-en-Provence, na pařížské Sorbonně a na divčí škole v Havířově. Je aktivním sympatizantem Hnutí Duha a členem redakce časopisu *Poslední generace*.

Je autorem knih *Nedomyšlená společnost* (1992), *Až na dno blahobytu* (1993), *Dvanáct omylů sociologie* (1995), *Sociologie byrokracie a organizace* (1996), *Šok z ekologie* (1996) a *Sociologie a ekologie* (vyjde 1997).

ISBN 80-85850-25-7

Doporučená cena 89 Kč

ÚVOD DO SOCIOLOGIE

Jan Keller

Jan Keller

ÚVOD DO SOCIOLOGIE

to institucemi se pravidelně uvádí např. rodina, náboženství, stát. Sociální dynamika je oproti tomu popisem žádoucích změn, které mají dokazovat přednosti společnosti moderní oproti společnostem tradičním, vnímaným jako zablokované a nehybné. Skloubit nějakým způsobem sociální statiku a dynamiku tedy znamená vyřešit v teoretické rovině problém kontrolované změny, jenž je hlavním praktickým problémem každé moderní společnosti.

Snaha sociologie sladit ve svém výkladu sociální statiku a sociální dynamiku je tedy mnohem méně spekulativní, než se může na první pohled zdát. Tato snaha je jen teoretickým vyjádřením změn, které oddělily společnost tradiční od moderní a které z pohledu popisné historie mají podobu průmyslové revoluce, tedy bouřlivého procesu, jenž proběhl v průběhu pouhých tří generací ve druhé polovině 18. a první polovině 19. století.

1. 1. PROBLEMATIČNOST POJMU „SPOLEČNOST“

Sociologie bývá definována jako „věda o společnosti“. To je nedorozumění, neboť překlad cizího termínu do mateřštiny není ještě definicí. Hlavní problém podobného způsobu definování sociologie spočívá v tom, že samotný pojem „společnost“ je natolik mlhavý, že umožňuje množství nejrůznějších definic, z nichž mnohé bývají velmi temné. Naším cílem není přidat k nim další, stejně spornou. Užitečnější bude uvědomit si několik elementárních skutečností:

a) Hovoří-li lidé (včetně sociologů) o společnosti, mívají zpravidla na mysli národní stát, ve kterém žijí. I v těch nejobecnějších systémech teoretické sociologie lze zpravidla vystopovat implicitní ztotožňování „společnosti“ s vlastní teoretizujícího sociologa. Hovoří-li sociolog o vazbách udržujících vnitřní integritu společnosti, popisuje pouze v abstraktní rovině funkci mocenských prostředků národního státu. Funkcionální centrum takové společnosti splývá s hlavním městem, její systémové hranice nejsou zdaleka abstraktní povahy, jejich reálným předobrazem jsou hraniční přechody a celnice. Uvědomíme-li si tuto vcelku banální skutečnost, stanou se často srozumitelnějšími mnohé abstraktní formulace o povaze sociálního systému.

b) Úvahy o společnosti automaticky implikují představu společnosti moderní se všemi jejími znaky včetně vysokého stupně industrializace, urbanizace, rozvinuté masové komunikace apod. Hovořit o tradičních, či dokonce archaických formách lidského soužití jako o „společnosti“ může být zavádějící. Lze pochopitelně uvažovat o tom, co mají společného kmenová společenství v povodí Amazonky, antický městský stát, říše Vizigótů, Francie za Jindřicha IV. a současné Norsko. Označíme-li však všechny zmíněné a mnohé další sociální útvary termínem „společnost“, pak riskujeme, že již tímto aktem po-

jmenování míru jejich společných rysů přeceníme. Pokud si dokážeme uvědomit moderní povahu pojmu „společnost“ užívaného běžně v sociologii, snížíme tím poněkud riziko ahistorických zkreslení.

c) Společnost ve skutečnosti neexistuje. Vyjádřeno přesněji: společnost existuje, jen pokud se lidé chovají, jako kdyby skutečně existovala. Empiricky se však vyskytují pouze jednotliví lidé se svými zájmy a svým konkrétním jednáním. Hovořit o „zájmech společnosti“ či o „tlacích společnosti“ je sice běžné, avšak zavádějící. Antropomorfování společnosti do podoby bytosti jednající účelově jako každý jiný jednotlivec vede k naprosto falešným představám o charakteru společenského dění a zpravidla k velkým zklamáním, co se týče výsledků tohoto dění. Hledáme-li skutečný subjekt „potřeb společnosti“, narážíme zpravidla na zájmy zcela konkrétních okruhů osob, zpravidla těch, kteří o „potřebách společnosti“ hovoří. Kategorie zájmů a potřeb společnosti mají své pevné místo v politické demagogii, sociologie však k nim musí přistupovat velmi obezřetně. Společnost není osoba, a pokud by jí byla, musela by, vzhledem ke své mentalitě, být patrně pod trvalým pěstounským dohledem. Uvědomíme-li si to, nebudeme v pokušení věřit, že „společnost si stanoví vždy jen takové úkoly, které dokáže zvládnout“.

Pokud tedy hovoříme v následujícím textu o „společnosti“, máme vždy na mysli souhrn individuí jednajících s ohledem na jednání druhých, a to v určitém historickém, prostorovém, kulturním a sociálním kontextu, jehož parametry mohou svým jednáním ovlivňovat jen částečně. Termín „společnost“ je jen fiktivní zkratkou pro vyjádření těchto skutečností.

1. 2. TRADIČNÍ A MODERNÍ SPOLEČNOST V KONCEPCÍCH SOCIOLOGIE

Radikální proměna celkového charakteru společnosti, zánik tradičních struktur a postupná krystalizace nových, to vše nezůstalo bez vlivu na podobu vznikající sociologie. Prakticky všichni klasikové sociologického myšlení činí osou svých úvah protiklad dvou forem lidského soužití (popřípadě tří, přičemž prostřední je myšlena jako spojující článek mezi minulostí a přítomností).

A. Comte je zneklidněn pádem všech autorit a ztrátou jakékoliv závazné orientace, tedy procesy, které doprovázely rozklad tradičních společností. I když jejich jistoty byly založeny na teologických vírách a metafyzických omylech, po jejich zpochybnění a překonání je nutno nahradit je systémem vědění, který by měl podobnou orientační a stabilizující funkci. Tento systém již nemůže být iluzorní, jeho tvrzení musí mít evidentnost přírodních věd. Sociologie tuto funkci splní, bude-li schopna formulovat zákony na základě pečlivého studia sociálních skutečností. Lidé disponující tímto poznáním budou schopni zvlá-

dat a kontrolovat sociální dění. Přítomné krize jsou důsledkem toho, že se poznání společnosti dosud nedostalo na tuto pozitivní, vědeckou úroveň. Jestliže v prvním stadiu vývoje společnosti uzurpovali moc hlasatelé náboženských dogmat a později filozofové omezující se na nekonstruktivní kritiku starých autorit, pro přítomnost je třeba vyvinout pozitivní systém vědění. Průmyslová společnost bude řízena jednak techniky schopnými optimalizovat výrobu, jednak odborníky na organizování sociálních vztahů – sociology. Pozitivní vědění předávané nevzdělaným masám umožní vylepšovat chod společnosti a vyhnout se přítom ničivým revolucím. Postupně Comte zapracovává do své vize nové společnosti i vědy stále více ceremoniálních a kultovních prvků, veden snahou zvýšit jejich sociální závaznost.

Ještě přímočařejší reflektuje ve svém díle radikální proměnu společnosti H. Spencer, když klade společnost průmyslovou proti společnosti vojenské. Vojenská společnost organizovala všechny aktivity (včetně ekonomických) kolem válčení, vedena snahou o ovládnutí nových teritorií a obranu již ovládnutých. Dominantní aktivitou byla válka, celá společnost byla spravována po vzoru armády. Dokonce i náboženství mělo vojenský charakter a věřící byli podrobeni tvrdé disciplíně. Moc vojenských vůdců zasahovala autoritativně i do nejmenších detailů každodenního života. Oproti tomu společnost průmyslová je založena na hodnotách autonomie a osobní svobody svých členů. Autorita státu (původně hlavního nástroje vojenské moci) klesá, obchodní a průmyslové aktivity se odpoutávají od vojenské činnosti, také v náboženském životě se prosazuje individualismus. Moderní společnosti se místo na válčení orientují na produkování nových hodnot. Soužití lidí je stále více založeno na dobrovolné kooperaci (smluvním kontraktu), stále méně spočívá na holém donucení. Oproti Comtovi, který realisticky připouštěl významnou úlohu direktivního řízení (vládu technokratů) v průmyslové společnosti, liberál Spencer předpovídá rozhodný pokles významu veřejné autority a spontánní kooperaci lidí sledujících naprosto autonomně své vlastní zájmy.

Podobnou typologii jako Spencer, ovšem se zcela opačným hodnotícím znamením, podává F. Tönnies. Tradiční pospolitost (Gemeinschaft) je stavěna do kontrastu s moderní společností (Gesellschaft). Pospolitost je líčena jako sociální útvar spočívající na kladných a spontánních citových vazbách majících svůj původ v rodinném soužití. Intimita osobních vazeb je umožněna malým rozsahem skupin a podobnými zájmy všech jejich členů, kteří kooperují v rámci celku. Oproti tomu společnost vytváří rozsáhlý konglomerát neosobních vazeb, jednotlivci na nich participují vedeni pouze chladnou kalkulací zisku, který je hlavním motivem jejich jednání. Odlišné zájmy je navzájem odcizují, každý chápe druhého jen jako nástroj k dosažení svých vlastních cílů. Tönniesova psychologizující a značně schematická koncepce je zajímavá jednak tím, že v dílčích postřezích čerpá z hlubších děl vlivných historiků (Fustel de Coulanges, Otto von Guericke) a teoretiků práva (Henry Maine), jednak tím, že

vyvolala kritické přehodnocení z pozic historické sociologie (Max Weber) i zájem o výzkum skutečné povahy sociálních útvarů pospolitostního typu, tzv. komunit.

Tönniesova typologie dobře ilustruje bipolární vidění společnosti, které lze v modifikovaných podobách nalézt také u dalších sociologů, jako je C. H. Cooley (skupiny primární a skupiny sekundární), H. Becker (společnosti posvátné a privátní), R. MacIver (komunity a asociace), R. Redfield (společnost venkovská a městská) a další.

Na podobné polaritě je založeno též Durkheimovo rozlišení společností spočívajících na solidaritě mechanické a společností se solidaritou organickou. Mechanická solidarita je vlastním tradičním společností, které byly jen nedostatečně centralizovaným konglomerátem menších, navzájem si podobných sociálních útvarů. Při nízké rozvinuté dělbě práce vykonával každý z těchto útvarů všechny činnosti nezbytné pro své přežití. Jejich vnitřní integritu zajišťoval silný tlak kolektivního vědomí, závazné normy působily represivně proti všemu, co ohrožovalo jednotu skupiny. S rozvojem dělby práce dochází ke specializaci a vzájemné odkázanosti útvarů, z nichž se společnost skládá. Jedinec se vymaňuje z tlaků své skupiny, solidarita částí je založena na vzájemné potřebnosti v rámci vyššího celku. Komplexnost nového systému je sice nesporným pokrokem vůči mechanické solidaritě, skrývá však v sobě nebezpečí anomie, tedy stavu, kdy specializace částí není dostatečně vyvažována zpětnou integrací.

Durkheimova koncepce je polemikou s typologií Spencera. Namísto Spencerova individualismu (představa o stálém růstu autonomie jednotlivců v moderní společnosti) staví Durkheim svůj sociologismus (přesvědčení, že jedinec je produktem skupiny a že kooperace jednotlivců musí být vždy zajišťována určitým typem autoritativní organizace – kmenem, korporací, státem).

Všechna zmíněná schémata, která tvoří osu sociologických systémů od vzniku sociologie až do třicátých let našeho století, mají určité společné rysy. Společnost se v jejich pohledu vyvíjí směrem k rostoucí komplexitě, k diferencovanější struktuře, k funkční rozrůzněnosti svých subsystémů. Tento vývoj je doprovázen pronikavými změnami hodnot a postojů i celkové mentality. Jedním z hlavních rysů celé transformace je rostoucí autonomie individuí, která je však hodnocena různě. Jednou je v ní spatřován hlavní obsah pokroku (Spencer), jindy je považována za vítězství egoismu (Tönnies) a hrozbu pro zachování integrity společnosti (Durkheim).

Zájem o bipolární modely společnosti a jejího vývoje postupně opadal v průběhu 20. století v souvislosti s tím, jak se sociologie stávala ahistorickou vědou zaměřenou téměř výhradně na empirické studium dílčích problémů.

V současnosti dochází k určité renesanci globálního pohledu na společnost v jejím vývoji, především v souvislosti s vážnými problémy modernizace zemí třetího světa a také v souvislosti s tíživou ekologickou a energetickou situací,

kteřá nutí zamýšlet se nad alternativními způsoby organizace společnosti, nad mírou její skutečné racionality a nad perspektivami jejího dalšího vývoje.

1. 3. ZDROJ RADIKÁLNÍ PROMĚNY SPOLEČNOSTI – GENERALIZACE TRHU

Deskriptivní historický popis průběhu průmyslové revoluce v jednotlivých zemích a v různých průmyslových odvětvích množstvím informací nejednou spíše zakrývá skutečnou podstatu zlomu, který oddělil moderní společnost od tradiční. Stejně tak mnohé koncepce sociologů 19. století jsou spíše poetickým přepisem některých aspektů tohoto přelomu, často navíc idealizujících buď období tradičních společností (Tönnies), anebo naopak éru moderní (Spencer).

Skutečná hranice mezi tradiční a moderní společností je poměrně ostrá a je vyznačena radikální přeměnou instituce trhu. V ekonomickém životě tradičních společností hraje trh podstatně jinou roli než ve společnosti moderní. Úvahy o trhu a směně jako základu každé společnosti jsou proto příliš zjednodušující, zakrývají podstatné změny ve významu směny v různých typech společnosti.

I v nejvyvinutějších tradičních společnostech (tedy prakticky až do převládnutí kapitalismu v 19. století) slouží místní i dálkový obchod pouze ke směně poměrně malé části výrobků. Mimo trh stojí jak část produktů konzumovaných přímo v domácnostech výrobců (ať již v rodině poddaného, na panství vrchnosti, v domě měšťana či v hospodářství kláštera), tak také – což je podstatné – hlavní masa pracovní síly a půda jako dominantní výrobní prostředek těchto agrárních společností. Jednotlivé trhy v nich tvoří izolované ostrůvky ztracené v moři autarkního hospodaření a navzájem propojené jen minimálně. Hra cen jako výraz vztahu nabídky a poptávky zajímá v tradičních společnostech jen úzkou vrstvu finančníků a bankéřů, kteří nemají zpravidla spojení s výrobou. Život převážné masy lidí hospodařících v ekonomicky více či méně soběstačných domácnostech je určován jinými než tržními závislostmi.

Oblast ekonomiky se v tradičních společnostech neustavila jako samostatný systém vydělený ze zbytku společnosti a diktující mu své zákony.

„Velkou transformací“, která tradiční poměry zničila, analyzuje ve stejnojmenné knize *K. Polanyi*. Jádro přeměny se odehrálo v průběhu jedině generace, přibližně mezi lety 1815 až 1845. Až dosud roztroušené a izolované trhy se přeměnily do podoby komplexního seberegulujícího se tržního systému. Tato proměna transformovala povahu celé lidské společnosti, včetně charakteru její kultury i představ člověka o sobě samém. Vznikla společnost vklíněná bez zbytku do mechanismů své nové ekonomické formy – společnost tržní. Zajišťování živobytí nejen že přestalo být součástí jiných, neekonomických ak-

tivit, stalo se hlavním imperativem diktujícím své potřeby všem ostatním částem sociálního systému.

Naprostu zásadní význam pro generalizaci tržních vztahů měla přeměna práce a půdy ve zboží. S půdou a prací začalo být zacházeno, jako kdyby byly vyprodukované na prodej. Vznikla nabídka pracovní síly a poptávka po ní, právě tak jako vznikla nabídka a poptávka po půdě. Spolu s tím vznikla tržní cena pro užívání pracovní síly (mzda) a tržní cena pro užívání půdy (renta). Pro práci i pro půdu byly vytvořeny vlastní trhy fungující naprosto stejně jako trhy zboží produkovaného s jejich pomocí. „Skutečný dosah tohoto kroku si uvědomíme, jen když si vzpomeneme, že práce je pouze jiné označení pro člověka a půda je jen jiný název pro přírodu,“ konstatuje Polanyi.

Trh začal organizovat člověka i přírodu jen jako zvláštní druhy materiálů. Začal je kombinovat s jinými surovinami podle potřeb maximalizace zisku soukromých osob. Vznikl tak velký společenský stroj na zajištění materiálního blahobytu kontrolovaný pouze dvěma lidskými motivy: strachem z hladu na straně jedné a hrabivostí na straně druhé. Strach z hladu se postupně zahalil do podoby konzumních aspirací, hrabivost do podoby podnikatelského profitu. Tajemství společnosti blahobytu je v tom, že žádná nemajetná osoba nemůže uspokojit svoji potřebu najíst se, aniž by dříve prodala svoji práci na trhu, a žádné zámožné osobě nemůže být bráněno, aby nenakupovala na nejlacinějším trhu a neprodávala na nejdražším. Strach z hladu u jedněch a hrabivost druhých se staly spolehlivými konstantami k zajištění dynamiky vývoje, garantem pokroku moderní společnosti. Svoboda jako centrální kategorie nové ideologie má svůj zcela prozaický model ve svobodě nemajetných prodávat bez omezení pracovní sílu na trhu a ve svobodě majetných vybírat si mezi trhy ten s nejvyšším ziskem.

Polanyi zkoumá, jak k této zásadní proměně charakteru trhu došlo. Konstatuje, že samotná instituce trhu je prastará, až do 19. století však nikdy v žádné zemi nehrála určující roli v ekonomickém životě, neřídila jeho fungování. Již proto ne, že základním principem tradiční ekonomiky od Aristotela je produkovat pro potřebu vlastní skupiny, nikoliv pro směnu. Tržní směna vedena čistě jen motivem zisku je jak ve starověku, tak ve středověku podezřelá. Trhy v tradiční společnosti fungovaly spíše na okraji ekonomiky, nikoli v jejím centru. Neexistoval systém fluktuujících cen, které by svým pohybem bezprostředně ovlivňovaly život většiny lidí. Půda i práce byly vázány netržními, mocenskými mechanismy, které nedovolovaly kalkulovat s nimi jako s ostatními druhy zboží. To znemožňovalo, aby trh vytvořil komplexní, seberegulující se systém, či aby se vůbec vynořil jako samostatný systém oproštěný od vlivu mocenských závislostí a širších kulturních kontextů. Tempo výroby i rozsah směny byly podřízeny tradici, příkázáním náboženství, potřebám reprezentace ekonomicky nečinné elity, mocenským zájmům absolutistických režimů a rodičích se národních států. Výroba a distribuce materiálních statků byla vklíněna do šir-

ších sociálních vztahů neekonomického charakteru. Ekonomiky tradičních společností byly jen vedlejším produktem činností jiných institucí – rodinných, náboženských, kulturních apod.

Je zřejmé, že lidé musejí vždy uspokojovat své materiální potřeby. To ale ještě neznamená, že způsob, jakým je uspokojují, je v každé době osou celého jejich sociálního života. Pouze stoupcem tržního liberalismu a vědeckého komunismu považují tuto historickou výjimku za pravidlo.

Právě proto, že v tržních společnostech neexistuje hospodářství jako oddělený sektor a ekonomický systém je včleněn do širších sociálních vztahů a kulturních souvislostí, musí mít tyto společnosti vypracovány způsoby, jak řídit různé aspekty ekonomického života (např. dělbu práce, disponování půdou, organizaci výroby apod.). Tuto funkci plní v archaických společnostech pečlivě vypracované systémy příbuzenství, v tradičních společnostech systémy stavovských práv a privilegií.

Pro vznik komplexního tržního systému, který je schopen sám se regulovat a je vydělen z mocenských a kulturních souvislostí, bylo podstatné, že velký kapitál akumulovaný v dálkovém obchodu a finančnictví pronikl na místní trhy a propojil se s nimi v jednotný systém. Zároveň přitom vtáhl do svého vlivu pracovní sílu a půdu a vše podřídil mechanismu tvorby cen na základě vztahu nabídky a poptávky.

Kdy a proč k těmto změnám došlo? Polanyi se domnívá, že se tak stalo v důsledku používání nákladných strojů ve výrobě. Stroje, které jsou drahé, nejsou rentabilní, nejsou-li výrobky produkované ve velkém množství a není-li přísun potřebných surovin plynulý. Pro kupce, kteří financují manufakturní a tovární výrobu, to znamená, že všechny faktory výroby musejí být na prodej pro kohokoliv, kdo je ochoten je zaplatit. Není-li tato podmínka splněna, výroba pomocí speciálních strojů je pro podnikatele příliš riskantní, takže vloží svůj kapitál raději do jiného podnikání (nákup půdy, koupě úřadu, financování armády, zámořských výprav apod.). Podobnými způsoby se kapitály až do 18. století rozplývaly ekonomicky neproduktivně. Tato podmínka byla splněna teprve tehdy, když také člověk a příroda byli přeměněni ve zboží (v pracovní sílu a suroviny) stojící kdykoliv a v jakémkoliv množství k dispozici případnému kupci.

Osamostatnění trhu jako samoregulačního se mechanismu se dělo i v Anglii, klasické zemi liberalismu, s velkým přispěním a za stálého dohledu státu. Stát musel být vybaven mnoha novými orgány a nástroji, měl-li být udržen hladký chod tržního „laissez-faire“. Liberální Anglie 30. až 50. let 19. století učinila mnohou zkušenost s tím, že trh není institucí automatického řešení hospodářských problémů, nýbrž že je něčím, co samo představuje problém a co musí být velmi pracně udržováno v chodu. Vcelku vznikly národní trhy v důsledku mohutné intervence státní moci, která společnostem vnutila tržní organizaci z důvodů mimoekonomických, čistě mocenských.

Jakmile se ovšem trh stal regulátorem ekonomiky, poznamenalo to celou strukturu společnosti. V rovině ideologie vzniká idea emancipace individuí, která je jen projevem emancipace trhu od zbytku společnosti a tržních šancí od mimoekonomických vlivů. V rovině mocenské praxe dochází k nahrazení stavovského členění společnosti rozdělením na třídy. Také tato proměna je přímým důsledkem emancipace trhu a jeho přetvoření v seberegulující se systém.

Stavovská struktura tradičních společností je podobně jako instituce rozvětveného příbuzenství ve společnostech archaických systémem pozic a privilegií, která spolehlivě regulují všechny aspekty pospolitého života včetně ekonomických. Stavovství (podobně jako kastovníctví) je vlastně zjednodušeným příbuzenstvím ve společnostech, které se staly natolik početné, že si každý jejich člen již zdaleka nemůže pamatovat svá práva a povinnosti vůči všem ostatním členům skupiny, v níž žije. Stavovská příslušnost signalizuje druhým, jaké povinnosti a práva přísluší každému člověku jeho zrozením. Stavovská příslušnost reguluje v neposlední řadě i ekonomické postavení, určuje, jaký nárok má kdo na statky a služby, jež jsou ve společnosti k dispozici.

Třídní příslušnost má zcela jiný význam. Člověk je zařazen do jisté třídy podle toho, co může nabídnout na trhu (kapitál, půdu, pracovní sílu). Příjem členů jednotlivých tříd je stanoven prostřednictvím trhu, jejich pozice a prestiž jsou dány výší jejich příjmu. V případě stavů nemá smysl ptát se, co kdo může nabídnout na trhu. Stav existují právě proto a právě potud, pokud tržní systém nezačne regulovat distribuci privilegií sám. Třídy se formují jako sociální důsledek toho, že ekonomika začala být regulována trhem, osamostatnila se od zbytku společnosti, začala jí diktovat své čistě ekonomické požadavky a vnutila jí svůj rytmus.

Třídy zdaleka nejsou univerzálním historickým jevem. Jejich existence je spjata s existencí tržní společnosti. V jiných společnostech jsou nerovnosti založeny na jiných principech. V antropologické rovině je to dáno tím, že člověk obecně nejedná veden snahou vlastnit materiální statky. Hlavním motivem jednání je zajištění výhodné sociální pozice, co největších práv a sociálních výhod. Materiálním statkům přisuzuje člověk (po nasycení elementárních potřeb) význam jen potud, pokud jejich nabytí slouží těmto cílům. Zajistí-li mu dosažení pozice a výhod kastovní či stavovský systém, nebude se snažit zajistit si je prostřednictvím trhu. Na tomto principu je mimo jiné založeno fungování instituce klientely.

1. 4. MODERNÍ SPOLEČNOST JAKO ZDROJ NADĚJÍ I OBAV

Často protikladné hodnocení povahy moderní společnosti, jehož jsme svědky v dílech jednotlivých sociologů, je důsledkem ambivalentnosti povahy sa-

motné moderní doby. Určité její rysy dávají za pravdu těm, kdo oslavují modernitu jako dobu emancipace a osvobození člověka, rysy jiné naopak podporují mínění, podle něhož moderní vývoj přináší nebezpečně vysokou míru disciplinace a manipulace s lidmi, s jejich potřebami i s jejich postoji.

V rámci *diskursu osvobození* vystupuje moderní společnost jako prostředí podporující rozvoj nezávislého vědění v oblasti poznání, stejně tak jako požadavky na sebeurčení v oblasti politiky či uvolnění regulací v oblasti hospodářské činnosti. Moderní společnost odbourává strnulé stavovské přežitky, zrovnoprávňuje ženu v rámci rodiny, méně zámožné vrstvy v rámci politiky a etnické i jiné menšiny v rámci moderního státu. Uvádí v platnost lidská a občanská práva a ustavuje instituce pověřené dohledem nad jejich zachováváním.

Naopak *diskurs disciplinace* poukazuje především na skutečnost, že moderní společnosti se zpravidla rozvíjejí na půdorysu centralizovaných národních států, jejichž mocenské mechanismy se ustavily již v rámci tradiční společnosti a jejichž dohlížetelským ambicím propůjčila moderní doba jen modernější technické nástroje. Moderní společnost, bez ohledu na větší či menší stupeň formální demokratizace moci, postupně oslabila či zcela rozbila řadu institucí, které v podmínkách společnosti tradiční dokázaly ochránit místní a skupinové zájmy. Osvobození individuí z tradičních pout tak zároveň znamená jejich vystavení silné a všudypřítomné státní moci, druhou stránkou emancipace se stává zánik významu zprostředkujících rodinných, lokálních, konfesijních a profesních institucí, které dříve dokázaly skupinové zájmy členů ochránit.

Zatímco tedy první pohled na moderní společnost zdůrazňuje prvek svobody a dříve nebývalé rozšíření možností pro individuální volbu, pohled z odlišné perspektivy odhaluje ztrátu dřívějších opor pospolitostního charakteru a poukazuje na řadu podmínek, které vymezují a ohraničují reálný prostor pro svobodnou volbu v moderní společnosti. Svoboda moderního člověka je v této perspektivě „vpletena do soukolí imperativů modernity“, čili jednodušeji: je přípustná spíše jen tam, kde nebrání, nýbrž podporuje potřeby mocenské a ekonomické reprodukce vysoce komplexní společnosti.

Vnitřně rozporná podoba moderní společnosti tedy připouští dvojí výklad: na jedné straně vyzvedává individuální autonomii, na straně druhé vyžaduje určitá omezení v zájmu koordinace. Sociologie na různých úrovních abstrakce hledá vyváženou polohu obou požadavků. Z jedné strany ji přitom vede obava ze stavu anomie, tedy ze situace, kdy jednostranný důraz na nepodmíněnou individuální autonomii by blokoval možnost koordinované činnosti či dokonce znemožňoval ustavit konsensus ohledně základních hodnot mezilidského soužití. Na straně druhé číhá nebezpečí potlačování individuality v podmínkách totalitního uspořádání společnosti, kdy údajné zájmy celku mají ospravedlnit redukci základních lidských svobod. Jak riziko anomie, tak nebezpečí

ustavení totalitních forem moci jsou přitom vázány na podmínky, jež se vytvořily teprve s příchodem moderní společnosti.

Moderní společnost vystupuje jako víceméně jednolitá forma společenského uspořádání právě jen v protikladu ke společnosti či spíše společnostem tradičním. Tato historická perspektiva, jež byla přítomna v koncepcích řady sociologů klasického období, zakrývá ovšem významné strukturní změny, k nimž došlo v průběhu více než dvě staletí trvajícího rozvoje samotné moderní společnosti. Bez přihlídnutí ke zvláštnostem tohoto vývoje jsou mimo jiné obtížně pochopitelné současné diskuse o příchodu společnosti postmoderní. Tyto diskuse, přes veškerou módnost a příznačnou mlhavost, skrývají v sobě určité racionální jádro. Odrážejí současný stav specificky moderního vyrovnávání potřeby individuální svobody a práva na co nejširší volbu na jedné straně s potřebami koordinace aktivit velkého počtu osob ve jménu systémových požadavků vysoce komplexní a centralizované společnosti na straně druhé.

Téměř po celé minulé století probíhá (v různých zemích různým tempem) emancipace stále širších vrstev z pout a omezení tradiční stavovské společnosti a jejich začleňování do systému postupně demokratizované státní moci. Padají stavovské bariéry, ženy jsou uvolňovány ze vztahů závislosti v rámci patriarchální rodiny, rolníci opouštějí malé a uzavřené venkovské komunity. Prudce roste horizontální prostorová mobilita, v nebývalé míře se uvolňují možnosti mobility vertikální, tedy možnosti sociálního vzestupu (i rizika sociálního sestupu).

Prudké sociální pohyby vyvolávají zároveň s možnostmi emancipace též větší pocit nejistoty. Ten se, po pádu stavovských jistot a při rozvolnění řady tradičních pospolitostních vazeb, daří zvládat především pomocí instituce soukromého majetku. Vlastnictví skýtá svému majiteli pojištění před řadou životních rizik, zajišťuje ho v situaci, kdy nemajetní jsou odkázáni na víceméně nesystematickou péči charitativního rázu. Právě vlastníci, tedy v podmínkách 19. století téměř výhradně bílí, dospělí muži, hlavy drobných a středních rodinných firem, jsou prvními nositeli reálné občanské plnoprávnosti. Zbytek společnosti hledá v prudkých sociálních pohybech té doby teprve své místo.

Za této situace je potřeba náležitosti, pevného místa ve společnosti, zřetelné sociální identity nutně pocítována velice živě. Prudké pohyby obyvatel, zánik stavovských diferencí, masové soustředování obyvatel do měst i neméně masový přesun do zámoří, vykořenění z navykého sociálního kontextu a přesazení do nového sociálního prostředí, to vše podporovalo nejistotu ohledně vlastního osudu i vlastního místa ve společnosti. Odpovědí na tuto potřebu se stalo mimo jiné prudké vzdmutí sociální a národní otázky. Zatímco v prvním případě je sociální identita budována na základě náležitosti k určité sociální třídě, v případě druhém je potřeba náležitosti uspokojována pomocí instituce národního státu.

V sociologii je *sociální otázka* tematizována například v podobě marxismu a zakládá paradigma teorií konfliktu. Člověk nalézá své místo ve společnosti i v dějinách tak, že se definuje v opozici k těm, s nimiž soupeří o nedostatkové zdroje. Velké skupiny s odlišnými zájmy umožňují v principu každému zařadit se na tu či onu stranu v soupeření o spravedlivý podíl na produkovaných statcích a službách. Vědomí odlišnosti zájmů vlastní skupiny od zájmů skupiny druhé umožňuje účastníkům soupeření získat jasně třídní vědomí o své vlastní pozici.

Otázka národní poskytuje jiný způsob nalezení vlastní sociální identity. Umožňuje každému definovat se jako člen určitého národa v opozici k národům ostatním. V rovině sociologické teorie má tento způsob hledání vlastního místa ve společnosti blízko k teoriím konsensuálním, které důraz kladou na základní hodnotovou shodu, jež dokáže překlenout všechny dílčí protiklady a mobilizovat lidi k dosažení společných zájmů.

Konstrukce moderního národa a konstrukce sociální třídy představují dva pokusy o oživení ducha pospolitosti v podmínkách moderní společnosti, která tím, že tradiční pospolitosti systematicky rozvracela, vystavovala se hrozbě anomie. Zatímco budování sociální identity skrze nálezení k určité sociální třídě probíhalo zdola tlakem neprivilegovaných mas, budování národní identity je řízeno naopak spíše shora a prosazováno za vydatné pomoci vzdělané elity. V obou případech však dochází k nalezení pojítka, jež dokáže novým způsobem propojit široké masy lidí, které byly v procesu emancipace od tradičních omezení zbaveny pocitu nálezení k širším sociálně funkčním a společensky respektovaným skupinám (cechy, gildy, stavy, obce, církev apod.).

Začlenění velkých skupin obyvatelstva do nového řádu pozměnilo ovšem jeho podobu. Ať již byly velké skupiny obyvatelstva integrovány na základě své třídní či národní příslušnosti nebo kombinace obojího, liberální představy naprosté autonomie každého individua a jeho plné zodpovědnosti za svůj osud byly vážně narušeny. Většina společností, která nemohla při hledání bezpečí a zajištění spoléhat na své soukromé vlastnictví, je nucena hledat pojištění před sociálními riziky v institucích sociálního státu. Oblast politiky se organizuje s nástupem masových politických stran a odborových hnutí. Zároveň se dříve rodinné firmy postupně slévají do stále větších korporací, komplexní formy organizace se tak prosazují i v oblasti produkce.

První fáze vývoje moderní společnosti tak odkryla jeden z hlubokých paradoxů moderní doby: aby mohly být liberální svobody distribuovány v podmínkách demokratizované společnosti skutečně masově, aby tedy mohly být dostupné univerzálně, musely být vytvořeny velké komplexní organizace, jež po technické stránce tuto masovou distribuci zajistily. Jedná se přitom nejen o distribuci zboží a služeb, ale též práva, vzdělání, léčení, policejní ochrany či vojenského bezpečí. Chod velkých komplexních organizací, jež jsou schopny po technické stránce distribuci žádaných statků v populaci zajistit, je však za-

ložen na koordinaci činnosti velkého množství lidí, jež je možná jen za cenu určitého omezení jejich svobody.

Tato cena je ospravedlňována poukazem na vyšší účinnost vysoce komplexních institucí: velkovýroba je účinnější než drobná řemeslná výroba, centralizovaná správní činnost je účinnější než administrativa, jež musí brát ohledy na lokální zvláštnosti, vědecká práce soustředěná do velkých institutů je účinnější než činnost izolovaných a špatně vybavených badatelů. Od konce 19. století tak vytlačují komplexně organizované formy činnosti v nejrůznějších oblastech formy méně komplexní a autonomní. Zejména od hospodářské krize třicátých let je pak stále větší část hospodářských i jiných aktivit regulována státem a jeho intervencemi.

Moderní společnost je stále více zaplňována velkými organizacemi, které vytlačují až na samotný okraj funkční významnosti autonomní, navzájem si konkurující jednotlivce. V rovině sociálního rozvrstvení se tento posun projevuje v úpadku počtu i významu staré střední třídy, složené z nezávislých vlastníků, drobných rolníků a příslušníků svobodných profesí, a naopak v prudkém růstu tzv. nové střední třídy, skládající se ze zaměstnanců organizací výrobních i nevýrobních typů. Pojištění této formy moderní společnosti vůči sociálním rizikům představuje *sociální stát*, jehož význam kulminuje v průběhu padesátých a šedesátých let.

Přibližně od přelomu šedesátých a sedmdesátých let našeho století se mnozí signály svědčící o rostoucích potížích dosavadního typu zajištění integrace společnosti i nalézání osobní a sociální identity jejích členů. Narůstají především ekonomické, ale též politické, kulturní a sociální potíže sociálního státu. Koncept národa a koncept třídy jako možný základ pro hledání vlastní sociální identity je prakticky ve všech vrstvách zpochybňován. V oblasti ekonomiky nastupuje tvrdá kritika státních zásahů a regulací v kontextu globalizace tržních vztahů, v kulturní oblasti stoupá význam plurality hodnot v kontextu globalizace kulturního společenství. Mnohé technické inovace zpochybňují staré konvence nejen v oblasti výroby, ale též administrativy, v oblasti komunikace, poskytování služeb či způsobů trávení volného času. Sociologie se snaží alespoň některé z těchto tendencí zachytit pomocí kategorií široké škály interpretativních sociologií zaměřených na zkoumání nikoli již velkých funkčně propojených systémů, nýbrž běžné, často nespojitě a mnohdy jen stěží zobecnitelné každodennosti.

Koncem 20. století tak moderní společnost stojí před problémy, jež jsou v mnohém protikladné ústředním problémům konce století devatenáctého. Zatímco tehdy byl aktuální problém masově zakoušeného sociálního vykořevení a hledání kolektivních jistot, nyní naopak sílí volání po zvětšení prostoru pro individuální volbu, po oproštění se od přílišné tíhy organizačních tlaků. V institucionální rovině tomu odpovídá tvrzení o vyšší účinnosti menších, pružnějších a volněji propojených organizací. Na různých úrovních společen-

ského života je patrný odstup od organizovaných praktik, které sice zajišťovaly, avšak až příliš svazovaly a omezovaly členy organizací.

Spory o to, nakolik jsou nové postoje v populaci skutečně rozšířeny, zdáleka nejsou uzavřeny. Zdá se však, že se reálně objevují nové rozměry dalšího možného vývoje. Optimistický diskurs nového rozšiřování individuální autonomie se přitom sráží s kritickým diskursem poukazujícím na rizika hledání nových sociálních identit u znejistěných částí populace.

Optimisté poukazují především na rozšiřující se možnosti nových voleb v podmínkách *globalizace*. Podle jejich názoru návrat k hodnotám čistého individualismu osvobozuje dnešního člověka od tlaků příliš těsně organizovaných systémů, které ho ještě v nedávné minulosti svazovaly. Blízkou budoucnost vidí jako éru konečného naplnění liberálních ideálů, kdy všichni, kdo mají zájem, získají možnost volit si ty, s nimiž chtějí vstupovat do kontraktů, a dokonce ve významnější míře než doposud určovat pravidla těchto kontraktů. Globalizovaná společnost, podle tohoto názoru, poskytuje takové množství struktur možných interakcí, že každý má příležitost vybrat si, v jakém okamžiku a jakým způsobem se na ně napojí.

Pesimisté poukazují na rizika, jež souvisí s krizí dosavadních způsobů pojištění proti sociálním rizikům, tedy především s krizí sociálního státu. V této situaci, podle jejich názoru, opět nutně vynikne problém nerovné distribuce žádaných statků, včetně statků existenčně nezbytných. Ti, kteří zůstanou neúspěšní, budou mít velký problém vybudovat si v rámci nového řádu pevnější sociální identitu. Tím se otevírá cesta demagogickým hnutím nabízejícím recept na novou pospolitost. Ta může mít podobu obnoveného nacionalismu, obnovených třídních antagonismů či podobu historicky zcela novou.

Po dvou stoletích vývoje moderní průmyslové společnosti tak zůstává vývoj stejně obtížně předpověditelný, jako byl při pádu společnosti tradiční. Riziko anomie, tedy radikálního zpochybnění mechanismů regulujících lidské soužití, není zažehnáno o nic více než riziko vzniku nových forem autoritativních režimů, jež je s rizikem anomie ostatně velmi úzce spojeno.

2. ZÁKLADNÍ PROBLÉMY PŘEŽITÍ SPOLEČNOSTI

2. 1. PROBLÉM PŘEŽITÍ V PROSTŘEDÍ
2. 2. PROBLÉM LEGITIMACE SOCIÁLNÍCH NEROVNOSTÍ
2. 3. PROBLÉM ORIENTACE VE SVĚTĚ
2. 4. PROBLÉM SOCIALIZACE A SOCIÁLNÍ KONTROLY
2. 5. POJEM MODERNIZACE A JEJÍ RIZIKA

Moc je předpokladem, nástrojem i výsledkem úspěšné kontroly. Proto je podíl na moci zvláště ceněným nedostatkovým statkem a zároveň nejpodstatnějším prvkem uspořádání každé sociální hierarchie.

2. 5. POJEM MODERNIZACE A JEJÍ RIZIKA

Sociologie vznikla v souvislosti se změnami při přechodu od společnosti tradiční ke společnosti moderní a od svého počátku slouží mimo jiné jako nástroj registrace těchto epochálních změn.

Předpokládá se přitom, že nový sociální řád bude tím pevnější, čím více budou dynamické změny společnost vzdalovat od jejích tradičních, pospolitostních předchůdců. Proto sleduje sociologie pečlivě především ty změny, o nichž se soudí, že odlišují moderní společnost od tradiční co nejradiálněji.

Tradiční společnosti byly z naprosté většiny agrární, jejich populace měla nízký stupeň gramotnosti a byla soustředěna až na výjimky do malých lokálních komunit integrovaných četnými příbuzenskými a sousedskými vztahy. Ke zvláště sledovaným znakům modernizace proto patří: míra odchodu obyvatelstva do měst, eroze širších příbuzenských vazeb a vývoj nukleární rodiny, tempo vzestupu vzdělanosti populace.

Přímočará představa modernizace, zejména v pojetí konsensuálních sociologií, vychází z předpokladu existence úzké jednoty mezi potřebami společnosti a zájmy jejích členů. To, co prospívá společnosti, prospívá i všem jejím členům. Naopak to, co poškozuje jednu stranu, poškozuje i druhou. Masový odchod populace do měst tak měl civilizovat až dosud polobarbarské venkovské obyvatelstvo, z hlediska celku měl přispět ke kulturní unifikaci, a tedy snazší uřiditelnosti společnosti z jediného centra. Eroze širších příbuzenských vazeb měla osvobodit jednotlivce od nejkonzervativnějších forem sociální kontroly, z hlediska celku pak měla přispět k zániku instituce, která v minulosti brzdila proces centralizace moci podobně jako cechy, gildy, regionální či stavovské orgány. Konečně rozvoj vzdělanosti měl zvýšit šance všech na sociální vzestup pomocí podaného výkonu, z hlediska celku byl jedním z hlavních předpokladů rozvoje a aplikace vědy a techniky v oblasti produkce zboží, služeb i v oblasti řízení.

Soustředování obyvatelstva ve městech, relativní absence širších příbuzenských sítí a růst úrovně vzdělanosti napomáhaly společně integraci masy populace do velkých komplexních organizací zajišťujících reprodukci ekonomickou, politickou, kulturní atd. V celku přímočarý vývoj zmíněných procesů kulminoval v padesátých a šedesátých letech v instituci rozvinutého sociálního státu, zatímco v oblasti teorie živil *ideologii postindustriální společnosti*. V ní měly všechny dosažené trendy modernizace pokračovat až k magickému roku

2000. Z hlediska jednotlivců měla tato vize znamenat ustavení společnosti blahobytu, z hlediska celku se mělo jednat o společnost řízenou či programovanou.

Zmíněná vize přímočaré modernizace začala již od konce šedesátých, především však od poloviny sedmdesátých let, vykazovat řadu problematičtějších míst:

1. Dochází k určitému zvratu v průběhu zmíněných modernizačních sociálních změn či alespoň v jejich hodnocení.
2. Rutinní fungování modernizované společnosti vykazuje řadu rizik, s nimiž přímočará teorie modernizace nepočítala.
3. Z řady důvodů se ukazuje problematičnost použití západní šablony modernizace na tzv. rozvojové země třetího světa.

Zvrat v průběhu modernizačních změn a v jejich hodnocení

Pro moderní industriální společnost bylo právě město symbolem pokroku a pro masu venkovské populace byl přesun do města v průběhu devatenáctého a v první polovině 20. století výrazem sociálního vzestupu. Ve druhé polovině našeho století se však exodus do měst ve vyspělých zemích zastavuje či alespoň zpomaluje, naopak venkov a malá městečka představují stále atraktivnější místo sídlení pro ty, kdo si to mohou dovolit. Za znak úspěšnosti „měšťana“ je považována možnost své město na co nejdelší období opouštět a ve velkoměstech zůstávají trvale jen ti, kdo jsou z hlediska industriální civilizace nejméně úspěšní.

Ve stejné době registrují sociologové určitou renesanci významu širších příbuzenských vazeb. Ty se udržují či dokonce sílí z několika důvodů. Rostoucí křehkost nukleární rodiny vede především rozvedené matky s dětmi ke hledání opory u svých vlastních rodičů. Fungující příbuzenství navíc, jak ukazuje řada výzkumů, může hrát určitou zprostředkující roli mezi možnostmi individuí a požadavky společnosti (příbuzní například často zprostředkují informace o pracovních příležitostech, o výhodných nákupech, o možnostech rekreace apod.). Existence více či méně rozvětvených příbuzenských sítí je v protikladu s příliš zjednodušující představou masové společnosti jako atomizované masy izolovaných individuí pulzujících v rytmu průmyslového města.

Masová demokratizace vzdělání, k níž ve vyspělých zemích dochází přibližně od poloviny našeho století, podporovala ideologii postindustriální společnosti snad nejvýrazněji. Zpřístupnění co nejvyššího stupně vzdělání co největšímu podílu obyvatelstva podpořilo na jedné straně vzestupnou mobilitu založenou na podaném výkonu a zvýšilo podíl těch, kdo jsou připraveni pracovat v technicky náročnějších profesích, zároveň však již od přelomu šedesátých a sedmdesátých let vedlo též k mnoha rozčarováním. Mezi vedlejšími, nezamýšlenými důsledky masové demokratizace vzdělání figuruje znehodno-

cování diplomů všech stupňů, vznik rizika hrozby nezaměstnanosti pro vysokoškoláky, radikalizace studentstva. Právě existence četných nezamýšlených důsledků demokratizace školství oživila zájem sociologů o tento fenomén. Existence nezamýšlených důsledků jednání způsobuje, že sleduje-li každý individuální aktér svůj vlastní zájem, nemusí to vést k prosperitě všech, ale naopak k oslabení pozice všech zúčastněných. Tím je zpochybněna jedna z výchozích tezí modernizace, podle níž existuje úzká jednota mezi potřebami společnosti a zájmy jejích členů. Maximální počet vysokoškolsky vzdělaných lidí může být z řady důvodů výhodný pro společnost, přitom může zároveň snižovat šance každého z vysokoškoláků na trhu práce a snižovat zisk, jenž mu plyne z investic vložených do absolvování vysoké školy.

Moderní společnost jako společnost riziková

Přitažlivost hesla modernizace pro klasickou sociologii spočívala mimo jiné v tom, že v procesu modernizace byl spatřován nástroj, jenž vysoce spolehlivě odstraňuje nebezpečí, jež hrozila tradiční společnosti (např. periodické hladomory či epidemie). Účinnost nástrojů modernizace při eliminaci těchto a dalších zel byla považována za tak vysokou a natolik zaručenou, že jen malá pozornost byla věnována novým rizikům, jež plodí samotná moderní společnost pouhým svým fungováním.

Mezi sociology, kteří na rizika modernizace upozorňují, získal v průběhu osmdesátých let prominentní postavení německý sociolog *Ulrich Beck*. V jeho koncepci je důraz kladen na to, že moderní společnost produkuje ta nejzávažnější rizika nikoli snad vinou nějaké úchylinky, ale v důsledku svého zcela běžného, normálního fungování. Vedena vidinou neustálého zvyšování svého vlastního výkonu, zatěžuje společnost nadměrně své prostředí. Tato zátěž se kumuluje a její možné důsledky se stále více vymykají předvídatelné kontrole. Účinné kontroly se vymykají též nejmodernější technologické postupy, ať již v oblasti výroby chemikálií, atomové energie či genového inženýrství. Při konfrontaci s nimi a s možnými katastrofálními následky ztrácejí v minulosti vypracovaná pojištění a ochranná opatření svůj smysl.

Nová technologická rizika zpravidla nerespektují sociální bariéry, kolektivisticky ohrožují i ty, kdo se pohybují v symbolickém světě ideologie individualismu. Pouze před některými z nich se mohou zámožnější vrstvy vykoupit. Globalizace nejzávažnějších rizik (globální oteplování, ozónová díra aj.) však výrazně ztěžuje i tuto strategii.

Rizika a strach s nimi spojený problematizují samotné základy legitimacy moderní společnosti. Ta byla získána díky tomu, že moderní společnost se prezentuje jako systém schopný s vysokou účinností produkovat a sociálně přijatelně rozdělovat nedostatkové statky. Velká část komplexních organizací vznikla právě s tímto cílem a podílela se významně na redukci bídy, nemoci,

nevědomosti aj. Tyto organizace však nejsou schopny adekvátně zasahovat v situaci, kdy hlavním problémem již není produkce a distribuce společenského dobra, nýbrž stále více právě produkce a distribuce nejrůznějších rizik a ohrožení. Lidé, kteří se (alespoň ve vyspělých zemích) stále méně cítí ohroženi bídou a hladem, jsou stále více zasahováni jinými obavami a strachem. Jestliže 19. století bylo ve znamení společnosti nerovnosti, dnes nastupuje *společnost nejistoty*. Nejistotu a obavy přitom budí tytéž technologie, které se podílely na zatlačování bídy a umožnily demokratizaci konzumu. Dnešní nebezpečí tedy nemohou být odvrácena podle stejného receptu, který řešil nejpalčivější problémy minulého století. Minulé recepty se staly v tomto smyslu kontraproduktivní.

Tato nemohoucnost organizované modernity tváří v tvář vlastním důsledkům svého působení vyrůstá přímo z procesu diferenciaci moderního systému do jeho dříve tak funkčních podsystémů. S rozvojem moderní společnosti se postupně diferencuje mnohé z toho, co se ve společnostech tradičních překrývalo a splyvalo. Vyděluje se samostatný systém moderní ekonomiky, samostatný systém moderní politiky, samostatný systém moderní vědy. Postupně se zvyšuje autonomie těchto systémů a vyhraňuje logika, na jejímž základě fungují. Díky autonomii těchto sektorů přestalo být možné zasahovat z politických pozic do oblasti vědy, omezily se intervence do oblasti hospodářských aktivit. V době, kdy nové technologie plodí obrovská rizika a průmysl je často se značným profitem reprodukuje, však přestává být zmíněné vymezení subsystémů moderní společnosti funkční. Výsledkem například je, že politická moc, jež je zodpovědná za osudy národa, ví jen velmi málo o tom, co se děje za zdmi laboratoří a vědeckých ústavů, byť právě odtud mohou v budoucnu přijít pro všechny občany rizika nejosudovější.

Protože nová rizika vyrůstají přímo z povahy moderní společnosti a jsou vedlejším důsledkem dosahování jejích priorit, není moderní společnost ve své dnešní podobě schopna jim účinněji čelit. Omezuje se na to, že je úředně eviduje, přírodovědně vysvětluje či je dokonce komerčně využívá a přitom politicky bagatelizuje. Výsledkem je vznik systému *institucionalizované nezodpovědnosti*, kdy stačí, aby příroda byla poškozována v rozsahu úředně povolených předpisů a norem, a vše je zdánlivě v pořádku.

Ulrich Beck popisuje ve svých pracích druhou stránku procesu, jež *Karl Polanyi* analyzoval v souvislosti s procesem globalizace trhu. *Polanyi* ukazuje, jakým způsobem byla příroda, a spolu s ní také člověk, vtažena jako jeden ze vstupů do procesu ekonomického zhodnocování, podřízena logice tohoto zhodnocování a zbavena tak své dřívější samostatnosti, zvláštnosti, ba jisté posvátnosti. *Ulrich Beck* si naopak všímá, nakolik tentýž proces učinil nesamostatnou a na přírodě a jejím systematickým poškozování a přetěžování závislou samu moderní společnost. Přírodu dnes již nelze pochopit bez společnosti, právě tak jako fungování a rovněž dysfunkce společnosti nelze pocho-

pit bez přihlídnutí ke stavu a statusu přírody. Poškozená příroda konce 20. století je právě tak společenským produktem jako stavby a výtvořry, jimiž se naše civilizace pyšní.

Představa o stále větší nezávislosti člověka na přírodě v důsledku technického a ekonomického pokroku je tedy jen nebezpečnou iluzí. Ve vztahu ke vnější přírodě jsme se stali relativně nezávislími jen za tu cenu, že jsme enormně zvýšili svou bezbrannost ve vztahu k přírodě důkladně integrované do reprodukčních společenských mechanismů. Všudyprítomná nová ohrožení a nebezpečí se tak stala „černými pasažéry“ našeho běžného konzumu.

V této souvislosti se Ulrich Beck vyjadřuje též k úvahám o charakteru současné fáze moderní společnosti. Modernita je širší kategorie než pojem průmyslové společnosti, nelze ji na průmyslovou fázi redukovat. Podstatou moderní doby je kritický duch, jenž nedovoluje jakoukoliv dosaženou fázi vývoje společnosti považovat za konečnou a nezpochybnitelnou. Stejný duch, který v osvícenství vystoupil s kritikou tradičních poměrů, vystupuje dnes s kritikou zestárlé průmyslové modernity, jejích institucí a jejích myšlenkových stereotypů. Moderní doba, která vznikla emancipací od poměrů tradiční společnosti, usiluje nyní o emancipaci od přežilé fáze společnosti průmyslové. Tato myšlenka je obsahem Beckova termínu „reflexivní modernita“.

Takzvané antimoderní scénáře nových sociálních hnutí, s jejich kritikou dosavadního chápání pokroku, vědy a techniky, nemusí být tedy nutně chápány jako protiklad modernity, jsou naopak zcela důsledným vyústěním jejího kritického ducha, jenž byl tentokrát použit sám na sebe.

Problematičnost rozšíření vzorců modernizace

Po druhé světové válce a především v padesátých a šedesátých letech vzniká obrovské množství sociologické a politologické literatury zabývající se potřebou modernizace tzv. nevyspělých, rozvojových zemí. Vychází se tehdy z předpokladu, že modernizace těchto oblastí bude pouze kopírovat proces euroamerický, o jehož úspěšnosti se vesměs nepochybovalo.

Mnozí se poukazy na technologická, environmentální i sociální rizika spjatá s rozvojem současné společnosti tento optimismus zpochybňují. Poukazuje se též na obrovskou energetickou a materiálovou náročnost, kterou si vyžádal proces modernizace a kterou již z důvodu omezenosti planetárních zdrojů nelze zopakovat. Ani nejrozvinutější země dodnes nedospěly do takového stadia úspěšnosti využití zdrojů, aby mohly sloužit jako model pro rozšíření moderních vzorců jednání a spotřeby mezi zbylé čtyři pětiny světové populace.

Problém, jenž je znám jako problém vztahu Severu a Jihu, zpětně zpochybňuje udržitelnost nejen severních norem spotřeby, ale také nosnost přijímaných vzorců legitimace sociálních nerovností. Jde o to, že sociální rozdíly

mezi občany vyspělých zemí, pro jejichž zdůvodnění byly vyvinuty efektivní způsoby legitimace, jsou stále zanedbatelnější v porovnání s nerovnostmi mezi bohatými a chudými kontinenty a jednotlivými zeměmi. Běžná schémata ospravedlňování sociálních nerovností přestávají být důvěryhodná v situaci, kdy hodnota průměrné výživy psa či kočky v USA vysoce překračuje příjem na osobu v Indii. Přitom nůžky mezi úrovní spotřeby Severu a Jihu se neustále rozevírají a tok financí i potravin ze zemí chudých do zemí bohatých stále sílí.